

לשון ולאומיות: השפה העברית כנושא בשירת אלתרמן

חיה שחם

.א.

אחד הנושאים שאין מרבים להתעכב עליהם בחקר שירתו של אלתרמן הוא יחסו המיוחד אל השפה העברית. עובדה היא שאין עוד משורר עברי בן תקופתו, ולא כל שכן - לאחריו, שהפך את השפה העברית למושא התייחסות חוזר ונשנה ביצירתו, כמוהו. הוא כתב עליה החל בשנות השלושים למאה העשרים, שנות ראשית יצירתו, ועד אמצע שנות השישים, העשור האחרון לחייו, ובסוגות שונות: למן האקטואליה של שירי רגעים והטור השביעי ועד השירה הקנונית ההגותית המאוחרת שבעיר היונה ובחגיגת קיץ, וכן ביצירתו לילדים בספר התיבה המזמרת.

בתשתית למחקר זה אותרו למעלה מ-20 היקרויות ביצירת אלתרמן שבהן הוא נוגע מפורשות בשאלת העברית; לא כולן מקיפות יצירות מלאות ולא ככולן נוכל לגעת במסגרת זו. המשותף לכל האזכורים הללו – אולי באופן לא מפתיע – הוא הופעתם ביצירתו בהקשר לאומי-ציוני.

נתן אלתרמן, בנו של יצחק אלתרמן, ציוני והבראיסט מובהק, שהקים בוורשה יחד עם יחיאל הלפרין, אביו של רטוש, את גן הילדים העברי הראשון, מעולם לא הסתיר את דבקותו באידיאולוגיה הציונית. וכבר ב-1938, ברשימתו "סוד המרכאות הכפולות", דיבר בזכות חילוצו של המושג "ציונות" מבין המרכאות שלתוכן נקלע על-ידי מסתייגים וציניקנים וסיים את הרשימה במילים הבאות: "יום שבו ישיר הפייטן העברי על הציונות, למשל, ויראה עצמו י כ ו ל ו ז כ א י להביא בשירו את שמה המפורש ב ל א מ ר כ א ו ת, יהיה יום ניצחון לשירה העברית" (פיזור האותיות במקור).¹

השקפתו הציונית של אלתרמן נשענת – אולי בהשפעת אביו המחנך - על אמונה בזיקה ההדוקה שבין חינוך עברי, הכולל הקניית השפה העברית לנוער, ובין תהליך התחייה הלאומית והגשמתה. בכתביו נחשפת תפישתו, התולה למעשה את עצם הגשמתה של התחייה הלאומית בארץ ישראל

¹ אלתרמן, "סוד המרכאות הכפולות", במעגל, 1971: 31.

ואת הקמתה של ממלכתיות לאומית-טריטוריאלית, בחידושה של העברית כשפה לאומית ובהנחלתה באמצעות החינוך העברי, כפי שכתב בטור "למורי ישראל בוועידתם" (4.7.58):

בְּתוֹלְדוֹת מְלַחְמוֹת הַיְּהוּדִים רְשׁוּמָה וּמְשַׁלְבֶּת-לְזֹכֶר
מְלַחְמָה לְבֵית-סֵפֶר עֵבְרִי וְלִגְוֵן הָעֵבְרִי. שְׁעוֹנָה
שֶׁל תְּחִיַּת יִשְׂרָאֵל הַחֵל נֶעַ בְּאֶמֶר הַמּוֹרָה, בְּשִׁפְת-עֵבֶר
"זֶה שְׁלֶחַן, זֶה כֶּסֶף", - וּבְזֶמֶר הַגְּנֻנָּת עֵבְרִית בְּגִנָּה, -
וְצִמְחוּ מִזֶּה עִם וְלִשׁוֹן וְעִמְקֵי-יְזִרְעָאֵל-וְחִפְרָה
וְהָרֵי יְהוּדָה וְגִלְיָל וְאַיִלַּת... וּמְדִינָה עַל כְּנָה".²

אלתרמן חזר והדגיש את תפקידה של העברית בתקופת התחייה ואת תפקידם של המורים מנחילי הלשון גם בטור בפרוזה, שפרסם שנתיים מאוחר יותר (בדצמבר 1960). בטור זה לזכר דוד לויך שהיה נשיא הסתדרות המורים, הוא מצביע על ציר המתח שבין התחדשות ומפנה מכאן ובין רציפות היסטורית באשר לחינוך העברי מכאן. בין היתר הוא כותב: "פרשת ייסודם ובניינם של **החינוך והלימוד העבריים** הלא היא מראשי גילוייה של תקופת התחייה **ואין סימן מובהק ממנה למפנה** שחוללה ההתחדשות הלאומית בדברי ימינו." (ההדגשות שלי). "ועם זאת", מדגיש אלתרמן, "הרי תהליך זה של חינוך עברי לא נפסק בתולדות האומה אפילו לשעה אחת בכל דברי ימיה בגולה ולא זו בלבד אלא שהוא הוא בעצם היה כלי עיקרי לשמירת רציפותם המסורתית של חיים".³ (ההדגשות שלי).

בדיבור אחד כורך כאן אפוא אלתרמן את השפה העברית כגילוי עיקרי של חידוש בתהליך התחייה הלאומית, ובד בבד מצביע על היפוכו של החידוש, כלומר, על הרצף ההיסטורי המתמשך של החינוך העברי שאותו הוא תופש כעניין של קיימא.

החיבור שבין לשון ולאומיות הפך לעניין מרכזי רק לאחר 1830, כפי שמציין אָריק הובסבאום, חוקר הלאומיות, בספרו: **לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה** (עברית: 2006). אולם בתקופה שבין 1880 ל-1914 כבר התאפיינה הלאומיות, בין היתר, בכך שאתניות ולשון הפכו לקריטריון מרכזי ומכריע בהגדרתה של קבוצה אתנית כאומה.⁴ עבור האידיאולוגים של הלאומיות, החל

² אלתרמן, "למורי ישראל בוועידתם", **הטור השביעי**, כרך ב', 1981: 169.

³ אלתרמן, "דָּוִד לֵוִיךְ", **הטור השביעי**, כרך ב', 1981: 178.

⁴ הובסבאום, 2006: 126.

בתקופה האמורה ואילך, שימשה אפוא השפה "קריטריון מכריע לזהות לאומית", כניסוחו של הובסבאום, ומרכיב מרכזי של לכידות לאומית ותרבותית.

אלא שהמונח "שפה לאומית", גורס הובסבאום, אינו אלא עניין מומצא, ולראייה הוא מציין את הצורך לחבר לשפות לאומיות היסטוריה ולהמציא להן מסורות, ההופך את העניין ברוב המקרים האלה מפרגמאטי למיתי. שפות לאומיות, הן, לדעתו, "תרגילים מודעים בהנדסה חברתית" וזאת – "ככל שמתחזקת משמעותן הסמלית מעל לשימוש בפועל".⁵ בתהליך בנייתן של שפות לאומיות הוא מאבחן בבירור את קיומו של יסוד פוליטי אידיאולוגי, העשוי להגיע עד שלב מוקצן של החייאת שפות מתות, אשר משמעותה היא למעשה המצאת שפות חדשות.⁶

על ריקעם של דברים אלה יש להזכיר, כי הזיווג בין השפה העברית ובין הציונות כתנועה לאומית אכן לא היה בשעתו זיווג "טבעי" או מובן מאליו. וכך, בגרסה המקורית של הספר **מדינת היהודים** אין הרצל מזכיר את ארץ ישראל כמדינה היהודית ואת העברית כלשון המדינה שהוא מציע להקים.⁷ ואילו הרעיון של אליעזר בן-יהודה בדבר הפיכת שפת הכתב המאובנת לשפה חיה ומדוברת נתקל כידוע לא רק בזלזול אלא אף בהתנגדות של ממש.⁸

דומה שאלתרמן ער למגוון הבעיות והמתחים הכרוכים בזיווג שבין הציונות כתנועה לאומית, המתבססת על הגירת אוכלוסין דוברי שלל שפות אל מרחב טריטוריאלי אחד, ובין העברית, שהוכתרה מסיבות אידיאולוגיות כשפת הלאום הייעודית של אותן קבוצות מהגרים. משום כך הוא נרתם לבריאת מעין רצף "ביוגרפי" לשפה העברית, הכרוך ומשולב בתולדותיו של עם ישראל, רצף שתכליתו לחזור ולהוכיח באופן משכנע את הזיקה ההולכת ונמשכת ביניהם.

בטורו "ביד לשון" (1958), שנכתב במלאת 100 להולדת אליעזר בן-יהודה, טור שכותרתו רומזת לחיוניות מעמדה של העברית בחיי הלאום, בהסתמך על האמרה הידועה מספר משלי (י"ח, כא): "מוות וחיים ביד לשון; ואהביה יאכל פריה", הוא כותב בעניין רציפותה של העברית כך:

לא, לא – גם בגלותה לא מְתָה הַלְשׁוֹן.

מדור לדור פָּרוּ נְדִיבֵי עַם הַבְּאָר.

לא פָּתַב וְחָשַׁב חֶדְלוֹ בָּהּ.⁹

⁵ שם : 136.

⁶ שם : 135.

⁷ ראו לעניין זה אצל יוסף לנג, 2008 : 349. לנג מציין, כי הרצל הסכים לתקן זאת עוד בטרם תורגם הספר לעברית, ואכן בתרגום לעברית, שנעשה בידי סוחר הספרים מיכל ברקוביץ', מודגש לדברי לנג כי "את מדינת היהודים ניתן יהיה לייסד רק בארץ ישראל, ולשון המדינה יכולה להיות רק עברית" (שם).

⁸ ראו, למשל, את הסעיף "מרחיבי ירושלים וטהרני אודסה" בפרק "ניצני הציונות" בספרו של יוסף לנג, 2008 : 343-339.

⁹ אלטרמן, "ביד לשון", **הטור השביעי**, כרך ב', 1981 : 188.

אולם אין דומה השפה שבכתב, אותה עברית שהשתמרה לאורך הדורות באמצעות כתיבה ומחשבה, לעברית היוצאת מכוח הכתב אל פועל הדיבור. ואלתרמן אף מודע לחלוטין לפרדוקס האימננטי הכרוך בהפיכתה של שפה עתיקה דווקא, וכדבריו - "עבשה-כביכול", לנס של מרד בגשן ולבית קיבול לעולם החדש העתיד להתהוות עם הגשמת הלאומיות בפועל, ואף לכך נתן ביטוי בטור האמור:

בְּנִתִּיב תַחֲנִית-הָעַם (גַּם זֶה לֹו יֵאָמֵר)
בֵּין ראשׁוֹנֵי פְּרָקִים, אֵין פְּרָק שְׁזָכָה
לְבוֹז וְלִשְׁנִינָה וְלַחֲדוּדִים יוֹתֵר
מִן הָעֵבְרִית-כְּלָשׁוֹן-דְּבוּר-וְכָל-מְלֵאכָה.

שׁוּם רַעֲיוֹן מְפָרָךְ שֶׁל בְּטֻלְנֵי-צִיּוֹן
הָהָ, לֹא נִרְאָה מְפָרָךְ יוֹתֵר וּבְטֻלְנֵי.¹⁰ (ההדגשות שלי)

אלא שדווקא לנוכח אותו אי-אמון ביכולת ההתחיות של הדיבור העברי והשפה לצורכי היום-יום, מבליט אלתרמן, המודרך על-ידי תפישתו האידיאולוגית בדבר רציפות התקיימותה של העברית, את מה שהוא רואה ככוח החיים הדרוך שהשתמר בשפה. על פי "הסיפור הביוגראפי" בעל ההיבטים המיתיים שבונה אלתרמן לעברית כשפה לאומית, התעורר והתפרץ כוח רדום זה עם הגשמת הלאומיות הטריטוריאלית, והבשיל לכדי לשון שיש בה יכולת לשרת את כל אורחות החיים:

כְּאֵלוּ מִיִּן עֲצַמַת חַיּוֹת מְשֻׁמְרָה
אֶרְבָּה כְּאֵן בְּעֵבְרִית, דְּרוּכָה כְּמוֹ קַפִּיץ...
וּבְבוֹא פְּרָקוֹן – פְּרָצוּ דְבוּר, מְשֻׁחַק, שִׁירָה
נְאוּם וְעֵתוֹנִים וְרַחוּב... הֵ כָּל הַקִּיץ!¹¹

ואמנם, כבר בטור מוקדם יותר, "אֶלֶף הַמְּלִים" (יולי 1954), שנכתב בעקבות "מפעל הנחלת אלף מלים עבריות לכל יהודי דובר-לועזית במדינה", כמצוין במוטו של השיר, מתח אלתרמן קו ישיר בין מילים שאותן קיבץ לרשימה, ובין התגשמותן הקונקרטית והפיכתן לממש במציאות החיים

¹⁰ שם, שם.

¹¹ שם, 189.

הלאומית. מילים אלה, כגון: קרש, אבן, מסמר, חוט ומחט, בורג, סדנה, ניצוצות, מפות, חיילים, פועלים, אניות, נמלים, פגומים ודגלים, עמק, הר, סלע, מים, מספרות למעשה בדרך מטונימית את סיפורה של הציונות - סיפור התחייה הלאומית בארץ ישראל והמעבר מחיי הגולה לחיים פרודוקטיביים וריבוניים. את הכוח הצפון בהן להפוך ממילים סתם למציאות-חיים ממשית, חיה ופועמת, תולה אלתרמן בהשתמרותן בזיכרון הלאומי כחלק מן הרצף ההיסטורי של הלשון העברית: "רק מפני שזכרנו אותן בעברית/ נהפכו הן כיום למציאות וחמר".

אלתרמן אינו מדבר אפוא על השפה העברית במושגים של החייאת גוף מת. בחלק ניכר של היצירות, שבהן הוא מתייחס לשפה העברית, הוא למעשה מנסה להדגים ולשכנע כי היא מעולם לא מתה, אלא אדרבה, השתמרה בכל הגלויות ולאורך תקופות ההיסטוריה כשפתו של עם ישראל, ואף זכתה – משום היותה גוף חי - לעבור שינויים, גלגולים והתפתחות.

בפרק הבא נעקוב אחר התחנות העיקריות של השתמרות העברית, כפי שמתאר אותן אלתרמן ביצירתו. אולם בסקירה זו ניגע בהן לא על-פי הכרונולוגיה ההיסטורית שלהן, אלא על-פי הכרונולוגיה של פרסום היצירות העוסקות בהן. זאת כדי לברר במידת האפשר את הסיבות לכתיבתן, לאמור: האם קיימות זיקות אקטואליות בין מועדי כתיבתן או פרסומן של היצירות ובין אירועי הזמן של התקופה שבה נכתבו, זיקות אשר יש להם נגיעה בעברית ובמעמדה.

ב.

כבר ב-1940, בטורו "שבוע הלשון העברית"¹² במדור "רגעים" בעיתון הארץ (25.1.40), פונה אלתרמן אל השפה העברית ומזכיר לה – ולנו - כדלקמן:

על הנִימֵן עם מאפו טִילָת חנניית,

ומשִׁדוֹת השומרון לו נשאת דגניות.

לא נטעה אם נאמר שהיית ציונית,

עוד לפני

הסתדרות נשים ציוניות.

זהו אפוא אזכור מוקדם של השפה העברית בהקשר ציוני מפורש בתוך יצירת אלתרמן. הניסוח הקליל מכונן כאן להשקפתו הרצינית של אלתרמן על מקומה של העברית ביחס לתנועה הלאומית הציונית: בניגוד למחשבה המקובלת על כך שהרעיונות הרומנטיים המעיין-לאומיים

¹² כונס בספרו של אלתרמן רגעים כרך ב'. הבתים המצוטטים להלן מופיעים בעמ' 119.

שבספריו של מאפו הם ששימשו כבסיס רעיוני לתנועה הציונית,¹³ מדגיש אלתרמן כי דווקא הכלי ולא הרעיון, היינו – השפה העברית כשלעצמה, זו שבה כתב מאפו את ספריו, היא שהייתה למעשה בבחינת מקדימה ומבשרת של התנועה הציונית:¹⁴

הלא את־וּסְפָרִיךְ אֲשֶׁר בְּאֶרֶן,

חַרְשֵׁתְּם רֵאשׁוֹנָה אֶת שְׂדֵמוֹת יִשְׂרָאֵל.

בְּזִכְוֹתֶיךָ אֶת חֶלֶב הַפְּרוֹת בְּשָׂרוֹן

שׁוֹתִים עֶכְשׁוֹ

רָמִי

וְרָם

וְיַעַל.¹⁵

עוד לפני שהוא סוקר את ההישגים הלאומיים, שהם לתפישתו פירותיה של העברית, מדגיש אלתרמן בשיר מוקדם זה את מצבה של העברית בעת כתיבתו:

וְעֶכְשׁוֹ בְּחוּצוֹת אֶפְנֵשֶׁךְ בְּקִדְהָ,

וּבְשׁוֹק אֶחְרִיךְ אֶלְךָ.

גַּם עֶכְשׁוֹ אֶת שְׂרִידֶיךָ, אֲבָל לֹא יַחֲדֶיךָ...

כִּי זָרוֹת מִחְרִישׁוֹת אֶת קוֹלְךָ.

אלתרמן רומז כאן על התערערות מעמדה של העברית כשפה הלאומית השלטת בארץ ישראל, ככל הנראה בעקבות גלי העלייה של שנות השלושים מאירופה לארץ ישראל.

¹³ כך, למשל, כותב יעקב פיכמן על מאפו כי הוא "יצר את אגדת התקופה החדשה, אגדה שקדמה לגאולה ושהכשירה את הגאולה" (פיכמן, תשכ"ד: XV); שמואל ורסס מנסח את הדברים כך: "הרבה הפליגו בזכותו של הספר [אהבת ציון] בחישול הזיקה לארץ ישראל של הקורא העברי בארצות הגולה" (ורסס, 1971: 46). ואלה הן רק דוגמאות להתבטאויות רבות הגורסות את הזיקה שבין ספרו של מאפו, **אהבת ציון**, ובין התעוררות הרעיון הציוני.

¹⁴ מעניינים בהקשר זה דבריו של אליעזר בן-יהודה (1978: 72), שכתב כי הרצון לדבר עברית נעור בו בעקבות הקריאה ב**אהבת ציון** של מאפו. עם זאת, בן-יהודה כלל את מאפו עם סמולנסקין ויל"ג בין הסופרים שסגנונם מחוסר חיות, משום שהם מסתמכים על לשון המקורות הכתובים ולא על עברית מדוברת (לנג, 2008: 163).

¹⁵ מעניין לציון את הרמז, שבאמצעותו מונה כאן אלתרמן עם חלוצי השפה העברית בעת החדשה ומקדמי מגעיה עם הלאומיות העברית, גם את זלקינסון (יצחק אדוארד סלקינסון), המתרגם המומר של "רומיאו ויוליה" לעברית. הוא עושה זאת בשלבו בשיר את כותרתה העברית של היצירה המתורגמת: "רָם וְיַעַל", וכך רומז אלתרמן במובלע, כי באורח פרדוקסאלי השמות העבריים ה"צבריים" הללו הם בעצם תרומתה של העברית המשכילית דווקא, לאחר שזלקינסון "עֵבְרֵת" בתרגומו את שמותיהם של רומיאו ויוליה והכניסם כך למחזור הדם של העברית.

ארבע שנים מוקדם יותר פרסם במדור "רגעים" במאריך (20.4.1936) שיר בשם "הלשון והשֶׁלֶט" שממנו דווקא עולה תחושת ביטחון במעמדה של העברית. ואף כי גם בשיר זה הצביע אלתרמן על קלקלות בעברית שיש לסלק, כגון שגיאות כתיב בשלטי חנויות, הרי הרושם הכללי שהוא מעביר לקורא הוא של שפה חיונית ואיתנה:

העִבְרִית בְּפִרְסָמֶת-חֶשְׂמֵל מְמַרְיָאָה.

בְּכַתּוּבוֹת אוֹטוֹבוֹסִים נִפְגְּשֶׁת.

היא הוֹלֶכֶת בְּחוּץ, חֲזָקָה וּבְרִיָּאָה,

אֵינָה יִרְאָה מִגְּשָׁם!¹⁶

כמעט נדמה שהעברית שעליה מדבר כאן אלתרמן היא יצור אנושי, מעין שיקוף של דמות ה"צבר", היליד, החי בשלום עם סביבתו הטבעית.

לעומת זאת בשיר שנכתב ב-1940, כאמור למעלה, מדגיש אלתרמן את התערערותה של העברית. הזיקה שהוא תולה באופן מודגש כל-כך במקומות אחרים ביצירתו בין הלשון ובין התחייה הלאומית, מחדדת בעיניו את הצורך לעמוד על משמר הדיבור העברי, כסמן בפועל של תחייה זו. רמת הדחיפות של הצורך בתיקון הדברים משתקפת היטב כאן ובמקומות אחרים ביצירתו.

אלתרמן, המונה בשיר "שבוע הלשון העברית" את זכויותיה הרבות של העברית בהגשמת החזון הציוני, מתייחס ביותר משמץ של לגלוג ובלא מעט אירוניה להחלטה להקדיש לה שבוע אחד בלבד, הלא הוא "שבוע הלשון העברית", כדי להחזירה לתודעת הציבור. בהנמקתו בסיום השיר הוא יוצר הקבלה ברורה וחד-משמעית בין השפה העברית ובין ארץ ישראל, בבחינת תזכורת מהבהבת לדוברי הלשון ולמנחיליה בדבר הזיקה המובהקת שבין השתיים:

"שְׁבוּעַ עִבְרִי" הוּא יָפָה וְחָשׁוּב,

אֲדָ אֵל נִתְפָּאָר בּוֹ וְאֵל נִתְהַלָּל.

הִיִּתְאָר, לְמִשָּׁל, כִּי יִקְדִּישׁ הַיְשׁוּב

שְׁבוּעַ לְמַעַן...

אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל? (שם: 121)

באותה שנה עצמה (1940) שב אלתרמן ונדרש לעברית המשכילית, הפעם לזו של המשוררים בדור שלאחר מאפו, ומסיבות אחרות לחלוטין. במחזור "שלושה שירים בפרוור", (שנכלל מאוחר יותר

¹⁶ אלתרמן, רגעים כרך א' עמ' 250.

בספרו **עיר היונה**, (1957) מבקש הדובר לזמן - באורח מדומיין - אל הפרוור הארץ ישראלי ההומה, שחיוניותו היא ביטוי להגשמת הלאומיות הלכה למעשה, את משוררי ההשכלה מיכ"ל ויל"ג, אנשי הגולה שבטרם הציונות :

פְּרוֹר הַתְּמֵד וְהַמְּלוּחַ,
פְּרוֹר הַשּׁוֹט וְהַמּוֹרָג,
לוּ בָּא מִיכ"ל בְּדָ לְשׁוּחַ
וְלוּ שָׁמַע אוֹתָדָד ל"ג.

ואכן, בשיר ב' של המחזור בורא אלתרמן מפגש מדומיין של מיכ"ל הענוג והחולני, המגלם בדרך מטונימית את העברית החיוורת של זמנו ואת הקיום הרוחני, הגלותי, התלוש מן הקרקע, עם הפרוור התל-אביבי הארצי והתוסס ועם לשונו החיה :

הוא חוֹצָה בַּכָּךְ זֶהִיר צַעַד,

מְאַיִם מְרֻכְבֵּה הָרֵב

הוא מְרִיחַ כְּכֶלֶב צִיד

אֵת שְׂפֹתָהּ הַזְּכוּרָה לוּ בְּכַתָּב (ההדגשות שלי).

בהתאם להשקפתו האידיאולוגית, הגורסת כאמור את קיומו של רצף היסטורי של העברית, אלתרמן אינו מקפח גם את זכותה של העברית המשכילית כחוליה בשימור השפה ברצף הדורות, תוך שהוא מצטט – על דרך ההומאז' - את המשפט "אור הגז ברחובות זרות", מתוך שירו הידוע של מיכ"ל "חג האביב", ומשלבו בשירו שלו. אולם באותה נשימה מכנה אלתרמן את משוררי ההשכלה "בני בלי גוף ושיך התמוה/ שזמר בעברית אהבה", וכך מציב אותם כהיפוכם של בעלי הגוף, סבלי הפרוור הארץ ישראלי, המייצגים בשיר ארציות וגשמיות, אשר מציעים לחזק ולהבריא בדרכם את משורר ההשכלה הגלותי, הרוחני והחולני: "מייננו/ נגמיענו וְכֵחַ יוֹסֵף / מָה הָרַע? יְהַלֵּךְ לוּ בִּינֵינוּ/ הַפִּיטֵן מִיכָה יוֹסֵף" (שם : 210).

אלתרמן יוצר בשיר זיקות גומלין בין שתי הישויות – המשורר החלוש והסבלים איתני הגוף. וכך, העברית שאותה המשורר מיכ"ל "מריח ככלב ציד" היא העברית הפרוורית, הארצית, הלאו-דווקא-תקנית, זו שנוצרה על אדמת ארץ ישראל ומבטאת בהתפתחותה הטבעית תהליכים של הבראה ויצירה לאומית. עם זאת, עברית זו מכילה בתוכה די והותר משקעים היסטוריים מתוך העברית שבכתב, המאפשרים למיכ"ל "לזהות" בה עדיין יסודות מוכרים לו. מן הצד האחר,

מבטאים סבלי הפרוור בעלי הגוף רצון טוב "לקלוט" את המשורר החולני אל קהלם, לחזקו ולהבריא.

השיר פורסם חודשים ספורים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשעתידם של יהודי אירופה היה לוט בערפל, ואילו הקרע האידיאולוגי שבין הגולה האירופית והיישוב הציוני בארץ ישראל היה בגדר עובדה. בקרבו את שתי הישויות הללו זו לזו – את המשורר נציג הגולה, שכולו רוחניות, ואת הסבלים הארץ ישראלים מייצגי הגוף והארציות – רומזו אלתרמן אולי על הצורך ביצירת הרצף הלאומי והגישור בין הגולה לארץ ישראל. הוא עושה זאת, בין היתר, באמצעות האמירה המובלעת על היסודות המשותפים: על לשונם של יל"ג ומיכ"ל המשוקעת בתוך לשונם של סבלי הפרוור הארץ ישראלים, שכן בשפה העברית, המוצגת ביצירתו כבעלת היסטוריה ארוכה הכרוכה ומשולבת בהיסטוריה הלאומית, הוא רואה גשר אפשרי – ואולי הכרחי – בין מרחבים ותקופות בתולדות העם לא רק בעבר, אלא גם בהווה של כתיבת השיר.

מאוחר יותר פלל אלתרמן את "שלושה שירים בפרוור" בספרו **עיר היונה** שראה אור ב-1957 ומיקם אותו בשער "שירים על רעות הרוח", בין שירים העוסקים בהיבטים השונים של כינון החיים הלאומיים בארץ ישראל. במחזור "שירים על רעות הרוח", שעל שמו נקרא השער, מייחד אלתרמן שיר גם לעברית (שיר ט'), שאותה הוא מציג כאחד מן הכלים החשובים לכינון הממלכתיות.¹⁷ אף כאן, בדומה למה שעשה ב"שלושה שירים בפרוור", הוא קושר אותה להמולת הרחוב ולשיחם ההיברידי של "השוליות הלצים", כלומר, חוזר ומבליט את ההיבט הגשמי, הארצי, החי, אם גם המגומגם, ואת שלב ההתאוששות של השפה על אדמת ארץ ישראל. גם כאן הוא חוזר ומזכיר את הרצף ההיסטורי, כלומר, את הלשון הדבורה, לשון ההווה, כחוליה הקשורה בלשון הכתב בעבר. וכך, השוליות הלצים מדברים -

בְּלִשׁוֹנָם הַכּוֹשֵׁלָה עַל קַבִּים,

שְׁהִיָּעָה לְכָאן בֵּין עַרְבִים

מְדוּרוֹת רַבָּנִים וּמְלִיצִים.¹⁸ (ההדגשות שלי).

¹⁷ את זיקת הגומלין וההדדיות שבין הלשון העברית וכינון הממלכתיות מזכיר אלתרמן באופן מפורש בשיר "נספח לשיר צלמי פנים", בעיר היונה, שבו הוא פונה אל הממלכה בדברים הבאים: "לְסִמֵּן בֵּי גַם הַיָּא, הָעֵבְרִית וּמְלִיָּה/ שְׁהִיּוּ נִכְרְתוֹת עִם כַּחוּ הָאֶפֶס/ שֶׁל הָעַם לּוֹלָא קִמְתָּ, הַיָּא גַם הַיָּא אֶת כְּלִיָּה/ תִּצְרֵף אֶל כְּלֵי חֲמֹר וְחֶק שְׂיֵאחֹז/ בְּדָ עִם רַב לְשִׁמְרָד חֲזָקָה מִבְּלַע/ וְלִדְעַת כִּי צִדִּיק יֵשֵׁב בְּדָ עַל כֶּסֶף." (שם: 153).

¹⁸ אלתרמן, "שירים על רעות הרוח", ט', עיר היונה, 1957: 175.

חולשתה של העברית המדוברת בתקופה בה נכתבים ומתפרסמים הדברים אין בה כדי להקטין את עמדת ההערצה כלפיה מצד הדובר. אדרבא, הוא רואה את התקופה כזמן ביניים שבו זקוקה העברית לחיזוק ולסיוע, ואותם הוא מציע לה לא כשליטה אלא כמשרתה:

לא אֶהְיֶה בֵּין רַבֵּי שְׁלִיטָה,
לא אֶתִּי כְּרַעַה אוֹלֵיכֶךָ,
רק אֶהְיֶה נֶאֱחָד שׁוֹלְיוֹתֶיכֶךָ,
שְׁטַרְחוּ כְּפָרֵת חֵיוֹכֶךָ.¹⁹

עם זאת, ולמרות חולשתה של העברית בתקופה האמורה, היינו, בתקופה שלאחר העליות הגדולות בשנות החמישים של המאה העשרים, חוזר הדובר בשיר ומדגיש את אמונתו בכושר התחדשותה של השפה העברית, שעליה לא חלים חוקי ההזדקנות הביולוגיים, ומתוך צפי לעתיד השפה הוא כותב:

כִּי מִרְאִיךָ מִרְאֶה הָאֱלֻמֹּת,
כִּי שְׁחַקְנוּ בְּךָ שְׁחוֹק נְעָרִים,
עַד עָלִינוּ קִפְצָה זְקֵנֵת מְוֹת
וְעָלִיךָ קִפְצוּ נְעוּרִים.²⁰

אין כאן רק השתעשעות במשחק הפכים פרדוקסאלי. אלתרמן הביע בדרכים שונות את דעתו על כך, שהעברית המדוברת שהתפתחה בארץ היא "מפלאי החידוש וההתחדשות של עם ישן-חדש בארצו הישנה-חדשה".²¹

בשער אחר בעיר היונה ("שירי נוכחים") נכלל השיר "מחברות עמנואל", שכמו "שירים על רעות הרוח" נכתב אף הוא בשנות החמישים של המאה ה-20, והוא תופש מקום מיוחד במסכת ההתבוננות של אלתרמן בשפה העברית ובדרכי הישרדותה. את לשונו של עמנואל הרומי, בן שלהי ימי הביניים וראשית תקופת הרנסאנס,²² תופש אלתרמן כדוגמה ומופת לגמישותה של השפה העברית וליכולת היאחזותה בחיים. אלתרמן מעלה על נס את העברית המיוחדת של הרומי, שנוצרה בתוך ריק קונטקסטואלי, והיא, כמאמרו, "שִׁפְתָּ לֹא עָרִים וְלֹא אֶרֶץ, תְּבִנִית/ שֶׁל שְׁמוֹת

¹⁹ שם : 176.

²⁰ שם : 177.

²¹ זיוה שמיר, "התנצלות המחבר על מצבו של האמן בעתות מלחמה", עיון במחזור "שירים על רעות הרוח", על עת ועל אתר, 1999 : 149.

²² עמנואל הרומי נולד בעשור השביעי של המאה ה-13, נפטר בעשור השלישי או הרביעי של המאה ה-14.

ללא גוף. שִׁפְתַּי לֹא חִי מְדַבֵּר" (עיר היונה, 1957 : 264). אך למרות היותה שפה נטולת קונטקסט חברתי, מצליחה העברית של עמנואל הרומי, לפי אלטרמן, לתאר חיים שוקקים שבהם :

קול מִשָּׂא וּמִתָּן, קול סוֹפֵר מִתְּעַבֵּר
עֲלֵי רִיב, קול שִׁירֵי חֲתָנָה, קול עֲמִית
וְשׁוֹנֵא, קולות שׁוֹק וּבְדִיחָה, קול סוֹחֵר
וְצִלְצוֹל דִּינָרָיו עַל שֶׁלְחָן, קול חֲבִית
מִתְגַּלְגֶּלֶת בְּרָחוֹב, קול נוֹדֵד מְזַמֵּר,
קול הַגּוֹת וּתְפִלָּה, קול קֹהֵל וְיַחֲיד,

משמע, לשפתו של הרומי היכולת המלאה להעמיד שיח פוליפוני, המתאר את חיי היום-יום של יהודי פרובנס ודרום איטליה, שאותו השכיל לעצב באמצעות העברית המקראית, כשהוא מעקם לשם כך את כתוביה ומשנה את משמעותם לצרכיו. אלטרמן מבליט את מעשה הבריאה הלשוני של עמנואל הרומי כתופעה ייחודית וכשלב שלא ניתן להגזים בחשיבותו באשר לשימורה, הגמשתה ורענונה של העברית.

בה בעת ניתן לקרוא זאת - בהקשרו הספציפי של הספר עיר היונה ושל הפואמה ההיסטוריוגרפית בעלת אותו שם הניצבת בפתחו - גם כרמז אנלוגי לתפקידו המיוחד של המשורר העברי בן דמותו ותקופתו של אלטרמן, שבכווחו להעניק ביצירתו בעזרת הלשון קול להוויה נטולת לשון ולהנציחה. הוויה כזאת היא למשל, ציבור העולים המהגרים בשנותיה הראשונות של המדינה,²³ שאלטרמן נוטל על עצמו לתארו בשירים מתוך חלקה האחרון של הפואמה "עיר היונה", למשל בשיר "קול חוצות". שיר זה במיוחד מזכיר בפירוט הפוליפוני שלו את האופן שבו צייר אלטרמן את כוח התיאור של לשון עמנואל הרומי, וגם הוא משרטט באמצעיו הלשוניים המגוונים חיים רוחשים של ציבור שאין לו שליטה בעברית, הנקלטים ומתדובבים על-ידי המתבונן בעל העט :

²³ בטור הנושא את הכותרת "תקציב מעשי", שנכתב ב-1951, מתאר אלטרמן מפורשות את העֶדֶר הלשון של העולים החדשים ומחווה דעתו על הצורך להקנות להם שפה :

כִּי בְּאֶרֶץ הַזֹּאת, אֲשֶׁר עִם כְּרוֹת-לְשׁוֹן,
עֲשׂוֹק דַּעַת,
עוֹר,
מְהֵמָה בָּהּ כַּמִּים,
צְרִיכִים לְעִמּוֹד בְּמִקוֹם הָרָאוּשׁוֹן
הַכְּלִים הַנּוֹתְנִים לוֹ שִׁפְהָ וְעֵינָיִם!

(אלטרמן, "תקציב מעשי", הטור השביעי כרך ג', 1986 : 261)

קולות זמרה וריב. קול שֶׁעָטָה

וַפְחֹז. קול טְרַחָה וְזַעַף. קול

חוצות בְּטָרָם לִלְהָ.

או :

נְבַחַת כְּלָבִים. קול סוס צוֹהֵל. אֲבַחַת

סָכִין מְשַׁחֲזֵת בְּזִמְזוּם הָרָם.

קול נְגָרִים וּפְחָחִים. צוֹחַת

כְּלֵי עֵץ וְכְלֵי בְרִזָּל בְּהַבְרָאָם. (עיר היונה : 134).

רצוף לשיר "מחברות עמנואל" ממוקם בשער "שירי נוכחים" השיר "השומע עברית", המתאר את אופייה של העברית המחודשת, כפי שהיא נתפשת אצל השומע עברית.

השומע עברית הוא מחד גיסא זה הקולט אותה באוזניו, באופן פיזי, כקול או כמערכת צלילים, ומאידך גיסא זהו המבין עברית, כמשמעו הנוסף של הצירוף.²⁴ אלתרמן מאפיין אותה בהגיעה לאוזניים כפולות אלה כ"לשון חנה שְׁעֵלְתָה בְּאוֹב", "העוֹשֶׂה כָּל מְלֶאכָה אֲשֶׁר לָהּ הִיא נְדַרְשֶׁת". ועם זאת – "יֵשׁ בָּהּ תַּג חֲדָלוֹן, יֵשׁ זְכָרוֹן אֵין-הֵיֹת", ובמילים אחרות – היא מתאפיינת, לדבריו, ב"כֶּפֶל הַנְּיָה וּמַהוּת", הנוגעים בעצם היותה שפת הווה המתחדשת על בסיס העבר.

בהעמדת שני השירים ("מחברות עמנואל" ו"השומע עברית") ברצף, מותח אפוא אלתרמן חוט מקשר בין הלשון שהייתה לשון ספר, כבימיו של עמנואל הרומי, ובין העברית המחודשת, הדבורה, זו שלדבריו אינה זרה לשוק, "וְיִאָּה הִיא לְשִׁים זְקֵנִים וְנְעָרִים". ללמדנו, שלתפיסתו אין הלשון בת ימינו אלא חוטר מגזעה של העברית ההיא, שקיומה, כנרמז, עדיין מהבהב בתוך העברית החדשה כפולת ההווייה והמהות.

בדוגמאות שנידונו עד כאן נוכחנו בחשיבות של תאריכי פרסומם של השירים, שכן אלתרמן קשר את כתיבת היצירות הנוגעות בשפה העברית, או את פרסומן, אל מועדים משמעותיים מבחינה לאומית, כמעביר מסר.

וכך, ב-1958, שנת העשור למדינת ישראל, מפרסם אלתרמן מלבד הטור "למורי ישראל בוועידתם", הנוגע בהנחלת העברית, לא פחות משלוש יצירות נוספות בעלות רלוונטיות לזיקה

²⁴ אבן-שושן מדגים משמעות זו של המילה "שומע" באמצעות הפסוק: "דבר-נא אל-עבדיך ארמית כי שומעים אנחנו" (מלכים ב' י"ח, כו).

שבין לשון ולאומיות. נזכיר כאן תחילה את השיר "הקרב על גרנדה" מתוך **ספר התיבה המזמרת** (1958), הנוגע בעברית של ימי הביניים ובמשמרה.

בשיר מתואר ערב הקרב בין צבאות סביליה וגרנדה, כשמפקד צבא גרנדה, הלא הוא המשורר שמואל הנגיד, קורא בזמן גורלי זה אגרת מבנו הקטן יהוסף. נער זה העתיק בכתב ידו ובעברית את הדיוואן - אוסף שיריו של האב - ושלחו אליו, והנגיד הנרגש משתף את אחד מקציניו בתחושותיו ובהגיגיו:

שְׁפַת קֶדְשְׁנו אֶתְּנוּ מְשֻׁמְרֵת,
נְלַחֲמִים לָהּ הוֹגִים וְגְדוּלֵי פִיטָנִים.
אֶף מְתֵי נְצַחֲנוּנָה לָהּ מִבְּטַח לְתַפְאֲרָתָ?
עַת שׁוֹמְרִים אוֹתָהּ כְּדָ?
יְלָדִים קִטְנִים.

הצהרה זו מתחברת אל תפישת אלטרמן באשר לחשיבות הנחלתה של העברית לילדים כבסיס לתחייה הלאומית, שהוזכרה בדברים שכתב למורי ישראל בוועידתם, באותה שנה עצמה שבה כאמור ראה אור **ספר התיבה המזמרת** (1958). בשיר הנוכחי מעביר אלטרמן את המסר באופן ישיר לנוער עצמו, באמצעות הדברים דלעיל שהוא שם בפי שמואל הנגיד ואותם הוא מפרסם בספר המיועד לקוראים צעירים. דרך אזכורו של מעשה העתקת הכתובים העבריים ושימור מורשת הלשון בידי בנו של שמואל הנגיד, בן-גילם של נמעני ספרו של אלטרמן, מעלה המחבר על נס גם את תפקידו ואחריותו של הנוער, שבידיו מפקידים מורים והורים את השפה העברית, לקיים את המשכיותה.²⁵

ביצירות שנדונו כאן כאמור על פי הכרונולוגיה של פרסומן ולא על פי הכרונולוגיה ההיסטורית, הוזכרו עד כה תחנות מאוחרות יחסית שבהן השתמרה העברית באלף השנים האחרונות. אך אלטרמן אינו מוותר גם על אזכור תחנתה הראשונה של העברית, הלא היא העברית המקראית שממנה משתלשלת השפה במורד הדורות. מעניין שהוא נוגע בה אך ברמז ורק ביצירתו הקנונית

²⁵ מעניין לציין, כי בפי פקודן של הנגיד שם אלטרמן בשיר דברים גם על כוחה ויתרונה של השירה העברית בהנצחתם של אירועים היסטוריים. מלבד רמזים גלויים לשירי המלחמה של הנגיד, ניתן לראות בכך דברי סגוריה עקיפים או סמויים על הפואמה האלטרמנית "עיר היונה", העוסקת באירועי ההיסטוריה הלאומית היהודית מתום מלחמת העולם השנייה ועד קליטת גל העולים הגדול בשנות החמישים בישראל, ואשר התקבלה שנה קודם לכן בהפניית עורף בעיקר מצד הביקורת.

האחרונה, **חגיגת קיץ** (1965), המושפעת מרוחות זמנה וניתן לראותה, בין היתר, כמסכמת תקופה. הוא נזקק לאזכורה מטעמים שיפורטו להלן.

בשיר ח' במחזור "שוק הפירות" **בחגיגת קיץ** מציג אלתרמן את העברית המקראית כלשון שמוטבע בה מימים ימימה קוד מוסרי גנטי, בתארו אותה כלשון "שִׁשְׁפֹּטָה עִם נְאֻל בְּשַׁעַר, - "

שְׁמֵתוֹדֶּךָ רְגִילוֹת יִשְׁנָה,

בְּגַעַת עוֹלָה בְּשׁוּלְיָהּ,

שְׁמִימָה עוֹלָה עֲשָׂנָה

וְחֶרֶד־תְּאֵלֵהִים מְשֻׁלְיָהּ.

שְׁבִיחוֹת גְּבִיעִיָּה מְשִׁיקִים

בְּטֶרְקֵלִין, עֲרָבָה הִיא לְאֵזוֹ,

אֶדְ בּוֹקֵר וּבּוֹלֵס שְׁקִמִּים

מְחַכָּה לָהּ בְּחוּץ, בְּחֻשָׁךְ.²⁶

לפי תפישת אלתרמן, הלשון המקראית היא אפוא כפולת פנים: עם כך שהיא מסוגלת להיות ערבה לאוזן בדיבור טרקליני ומכובד, הרי בה-בעת טמון בה גם הפוטנציאל להשתלח בחריפות, ללא מורא ומשוא פנים נגד השלטונות, כמו לשון הנביאים, שניבאו בלשון שירית-אסתטית נבואות חורבן קשות, הכוללות עונשים חמורים ואסונות לאומיים בעקבות שחיתות מוסרית (דוגמת הנביא עמוס, הנרמז כאן באמצעות אזכורו כבוקר ובולס שקמים [עמוס, ז' יד]).²⁷ לשון זו מוצגת אפוא כלשון אתית שיפוטית, המופקדת על משמר הערכים, ובה-בעת – כלשון אסתטית הדוברת מעדנות.

1965 - שנת פרסום **חגיגת קיץ** - היא גם השנה החותמת את העשור של "פרשת לבון" שהסעירה את מדינת ישראל. אלתרמן נקט בפרשה עמדה אקטיבית והתייצב ללא פקפוק לצד בן-גוריון,²⁸

²⁶ אלתרמן, **חגיגת קיץ**, 1965: 63-64.

²⁷ זיוה שמיר קוראת את הבית דלעיל, שנזכרים בו הטרקלין ובולס השקמים, כרמזים על הסינתזה "בין שפת השוק הוולגרית לבין שפת הספר האינטלקטואלית". לדעתה מדובר כאן על "העברית האליטרית המתארכת בטרקלינים, אך אשריה שהיא נתונה גם לסכנת "אונס" מידי אותם אנשי-חוצות פשוטים, אלימים וחשוכים". (שמיר, **על עת ועל אתר**, 1999: 306). דומני שהסבר זה אינו רלוונטי כאן, שכן הרמזים בטקסט האלטרמני המצוטט, כולל הכינוי "מוריס נאָדָרִים" הרומז לנביאים, שדיברו, כנאמר בשיר, "דְּבַרֵי אֲמוֹנָה וְחֶק", מוליכים כולם להבנת השיר כעוסק בעברית המקראית – בעיקר זו של הנביאים - בעלת הפוטנציאל הכפול, האתי והאסתטי, כמפורט למעלה בגוף המאמר.

²⁸ ראו, לדוגמה, את טורו בפרוזה "הצדק ורודפיו" (**הטור השביעי** כרך ב', 1981: 280-286), הנחתם בפסקה הבאה: "החרם שהוטל על בן-גוריון ופסילתו מלהיות ראש לממשלה הזאת בשל כך שהוא מילא

שהאשים כידוע את לבון בטיוח האמת ובהסתרת עובדות. בשיר האמור רומז אלטרמן על עוולה – מילה שעשה בה שימוש גם ברשימותיו על הפרשה - ועל הצורך להוקיעה בחריפות, כמו גם על הצורך להשתית את החיים הלאומיים על יסודות הצדק והאמת, המקופלים בדבריהם של הנביאים והמחוקקים הקדומים, שהרי לדבריו:

לא שָׂא נִכְתְּבו סִפְרִים

בְּטָרֶם קוּם עִיר עַל חוֹל.

לא שָׂא דְבָרו מוֹרִים נֶאֱדָרִים

דְּבָרֵי אֲמוּנָה וְחֶק.²⁹

בהציגו ביצירותיו את העברית כגוף חי בעל קיום רציף, רומז אלטרמן למעשה כי גם העברית של דורו נושאת בחובה את תכונותיה הגנטיות של העברית הקדומה, הנבואית ורודפת הצדק, וממילא היא מכילה אפוא את הפוטנציאל להגיב כמותה כאן ועכשיו על עוולות מוסריות בחיי היחיד והלאום, ויָתֵר על כן: היא אף אמורה לעשות כן.

ג.

בדוגמאות שנידונו עד כאן בולטים שני עניינים: ניסיונו החוזר של אלטרמן לתאר את העברית בתחנותיה ההיסטוריות כשפה לא-מתה, המִפְכָּה מתחת למציאות היהודית או האחווה בה לאורך רצף הדורות; וכן הקישור האנלוגי, הסמוי בד"כ, בין תחנותיה הקדומות של העברית ובין המציאות הלאומית שלאחר הגשמת הציונות בפועל. באופן דומה נוהג אלטרמן גם בנושא החייאתו של הדיבור העברי.

וכך, בשני שירים נוספים שפורסמו בשנת העשור, 1958, בטור "ביד לשון", שכבר הוזכר לעיל, ובשיר "אנשי עלייה שנייה", בספר **התיבה המזמרת**, הוא מעלה על נס את ההחלטה המודעת

חובה אֶלֶמנטארית של ראש-ממשלה, הוא דבר אשר מידת **עוולה** שבו עוד תתגלה ותובן אולי במשך הזמן. מאמצי שכנוע והסברה לגילוייה של **עוולה** זו הם חובה לבריאותה ותקינותה של המדינה" (שם: 286). (ההדגשות שלי).

כמו כן, ראו את רשימתו "חשיבותה של רצינות" (1964) (מנחם דורמן [עורך] **בין המשורר למדינאי**, 1986: 53-58). את הרשימה הנ"ל, התומכת בכל לב בבן-גוריון ובמלחמתו להוצאת הצדק לאור, שהתפרסמה, אגב, שנה לפני צאתו לאור של הספר **חגיגת קיץ**, מסיים אלטרמן בפסקה הבאה, המתובלת באירוניה: "מוסרים כי בפנייתו אל שר-המשפטים והיועץ המשפטי של הממשלה מבקש בן-גוריון לבדוק אם מסקנותיה של ועדת-השרים ונוהל שלה "תואמים הצדק והאמת וחוקי המדינה". ייתכן כי זו באמת דרישה נלעגת ונפסדת, אך כיוון שהמבקש מתכוון לכך, כדרכו, בכל הרצינות, הרי ייתכן כי כבר עכשיו נגזר שפרק זה עתיד להימנות עם הנכונים והאמיצים בסיפור-חיוו ולהיזכר ברבות הימים כשיעור לדוגמה בהלכות מילוי חובה פנימית בלי חת ובלו רתיעה מפני כל וכל" (שם: 58).

סקירה מפורטת של תגובות אלטרמן על הפרשה בכל שלביה ראו במאמרו של דן לאור, "נתן אלטרמן בימי פרשת לבון" (1989).

²⁹ שם, 64.

והמהפכנית הן של אליעזר בן-יהודה והן של אנשי העלייה השנייה להפוך את הדיבור בעברית לחלק בלתי נפרד מחיי היום-יום שלהם.

בחלקו הראשון של הטור "ביד לשון" מדגים אלתרמן עניין זה באמצעות הסיפור המרגש על פגישתו של אליעזר בן-יהודה עם אמו שעלתה בעקבותיו לארץ ישראל. האם אינה יכולה לתקשר עם בנה, משום שהוא נדר לדבר רק בעברית, שפה שאותה אין היא דוברת. וכך נחתם גורלם: "לא עוד דבר יוכלו הם זה עם זאת/ עד לאחרון ימיה או אחרון ימיו".³⁰

החלטה מודעת לדבוק בדיבור עברי היא גם נחלתם של אנשי העלייה השנייה:

הם אמרו: בלשונות נכר

מדברים ה'הודים. נחליט

מהיום (אל נאמר: ממחר...)

לדבר ולכתב עברית.

ובעברית שרדמה בספרים ישנים

הם זמרו, התנפחו וערכו עתונים.

וכל רואיהם

אמרו עליהם:

איזה מין בני-אדם משנים!³¹

תום העשור הראשון להגשמת הממלכתיות הישראלית, עשור שהתאפיין בבעיות הקליטה וההתערות של בני העלייה ההמונית, נראתה לאלתרמן, ככל הנראה, כמועד הולם לחזור ולקבע בתודעה הקולקטיבית, באמצעות הזכרת דוגמאות מופת אלו, את הזיווג שבין הלאום ובין הלשון העברית, זיווג שהתערער משהו עם התגברות תפוצתו של הדיבור הלועזי במדינה בשנות העלייה הגדולה, ועם השינויים הדמוגרפיים שהתחוללו בעקבותיה. הבית הראשון מבין השניים המצוטטים לעיל נשמע אפוא לא רק כמגולל פרשייה מן העבר, אלא גם כהצעה המכוונת אל ההווה שבו פורסם השיר ("נחליט מהיום [...] לדבר ולכתב עברית"). זוהי בעצם קריאה מובלעת אל הציבור (היהודי) בארץ לראות בדוברי העברית הראשונים (שאף הם היו בשעתם מהגרים

³⁰ אלתרמן, "ביד לשון", הטור השביעי כרך ב', 1981: 187.

³¹ אלתרמן, "אנשי עליה שניה", ספר התיבה המזמרת, 1958: 60.

ו"עולים חדשים") דוגמה ומופת, וללכת אפוא בעקבותיהם באימוץ העברית כשפת הדיבור בחיי היומיום שלהם.

על שלבים נוספים בהתפתחותו הממשית והעמידה של הדיבור העברי, על-פי השקפתו של אלתרמן, ניתן ללמוד מן הכתרים שהוא קושר לשניים מן היוצרים הבולטים של דורו, שניהם אנשי העלייה השלישית – המשורר אברהם שלונסקי והפרוזאיקן יעקב הורוביץ.

בברכות לרגל יובלותיהם, שפורסמו במדורו "הטור השביעי", ושסקרו את מפעלותיהם, העלה אלתרמן על נס בעיקר את תרומתם לשפה העברית.

על שלונסקי כתב אלתרמן, בין היתר: "תחייתה של העברית שאין לך פלא גדול ממנה בתולדות תרבותנו, תחייתה של העברית (הנכתבת, ומכאן גם המדוברת) חייבת לו חוב שאין לשערו כלל. ידו נתנה לה לא רק "מלים חדשות", או צירופים חדשים, או דרכי סגנון ולחן שלא נודעו. הוא שיווה לה חושים שלא היו לה, כלי תפיסה שלא ידעה, יצרים שלא שיערה".³²

ואשר ליעקב הורוביץ, אלתרמן מדגיש כי בכתיבתו עשה שימוש בכל רבדיה של העברית, מן העתיקים ביותר ועד לשון הרחוב והעיתון. ולמרות שיצר בכך בראש וראשונה חותם לשוני אישי, סבור אלתרמן כי ייתכן שדווקא מתוך מזיגה זו אפשר לשמוע "את רמזי הדיבור של העברית העתידה, זו שתבוא לאחר שהדיבור העברי החדש יעמיק שורשיו עד לרבדים תחתיים [...]".³³ (ההדגשות שלי).

לעומת עמדתו של אלתרמן בשנות החמישים, שהציגה בפני העולים-זה-מקורב-באו את האתגר של אימוץ העברית כשפת היומיום שלהם, מציג אלתרמן ביצירתו המאוחרת ובמבט רטרוספקטיבי על שנות החמישים עמדה מרוככת יותר באשר למה שנחשב על-ידי הממסד התרבותי כסכנה תרבותית, כתוצאה מהתרבות הדיבור הלועזי בארץ בשנותיה הראשונות של המדינה. לנוכח התופעה האמורה מוצג באורח אירוני-משהו בשירו "ועוד אמרו האותיות" (חגיגת קיץ, 1965) חוסר סבלנותו וסובלנותו של הממסד התרבותי-העברי, המתנבא על קץ התרבות העברית:

רְאֵשִׁי קָהֵל בְּחַמַּת נֶפֶשׁ

עוֹמְדִים, בְּיָדָם שְׁעוֹן,

³² אלתרמן, "שלונסקי בבקר השישים", הטור השביעי, כרך ב': 163.

³³ אלתרמן, "עם יעקב הורוביץ", שם: 166.

אומרים : קרבה שעת אפס

ומחר איה חכמה תשכון,

כי עם עלג יכסה ארץ

ואבדו מחשבה ולשון.³⁴

ואילו אותיות הכתב העבריות, המייצגות בשיר את דעת המחבר, דווקא מלמדות סגוריה על בניו של העם הזה, ובעיקר על בני העניים, אשר במיוחד להם "מחפזות, לבל לאכלן העש, / מחשבתה של אמה ולשונה" (ההדגשות שלי). באלה אפוא, ששליטתם בעברית עדיין אינה מושלמת, תולה אלתרמן את גאולתן לעתיד לבוא ואת רענון של הלשון והמחשבה העברית.³⁵ בדבריו אלה הוא מערער על/את המונופול של הציבור הוותיק, קולט העלייה, בנוגע לשליטה עתידית בשפה העברית ובאמצעותה – בתרבות העברית המתהווה בארץ. העברית כשפה לאומית – אומר כאן אלתרמן במובלע – השתמרה היטב בגלויות ועמדה במבחנים רבים, ותעמוד גם במבחן זה שבו האומה המתחדשת, שנוצרה מקיבוץ הגלויות, צריכה באופן פרדוקסאלי ללמד לבניה את הלשון הלאומית.

יש להזכיר בהקשר זה, כי כבר בשלביה המוקדמים של יצירתו נקט אלתרמן כלפי הדיבור בלשוניות לעז בארץ ישראל עמדה אמביוולנטית ואפילו מעט אירונית, כאשר כתב ב-1940 בטור שכבר הוזכר, הנושא את הכותרת: "שבוע הלשון העברית", במדור "רגעים" ב'הארץ':

בְּחֶסֶדְךָ, בְּחֶסֶדְךָ לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ,

וּבְזָכוֹת חֲזוֹנְךָ הָרֵאשׁוֹן,

מְטִילִים בְּעֶרְיָה שֶׁל אֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ,

יְהוּדִים

הַדוֹבְרִים בְּשִׁבְעִים לְשׁוֹן.

³⁴ אלתרמן, "יעוד אמרו האותיות", חגיגת קיץ, 1965: 82

³⁵ השקפתו זו של אלתרמן מצטרפת לדברים שחזר והשמיע גם ביצירות נוספות, שבהן העלה על נס את העולים החדשים ואת ילדיהם, ובעיקר את יוצאי צפון אפריקה וארצות האסלאם. כך, למשל, בשירו "נטל הקליטה", העוסק באותה עלייה חדשה (הטור השביעי כרך ב' 1981: 54) הוא כותב: "כי לא ברור אם אנו הנושאים אותה, [את העלייה]/ או שמא היא בעצם, הנושאת אותנו...";

ואילו בשיר "תוצרת דימונה", שפרסם אלתרמן ב-14.2.1958 (הטור השביעי, כרך ב' 1981: 111-113), ואשר בחלקו האחרון הוא "בורא" משפחה לסימונה מדימונה, גיבורת הפזמון הידוע של שלמוני ווייספיס, הוא כותב:

לְכֵן הַחֲלַטְנוּ לְצִיָּן זֹאת בְּעֵתוֹן כְּסִמְלֵךְ וּכְסִכּוּי-וְשִׁבְרֵךְ,

כֵּן, לְצִיָּן אֶת זֹאת בְּשִׁיר שֶׁהִתְרוּז אֹתוֹ עוֹטֵר,

אֶף כִּי אַחִיָּה הַקֶּטָן שֶׁל הָעֵלְמָה סִימוֹנָה, זֶה הַלּוֹמֵד עֲכָשׁוֹ לְכַתֵּב בְּבֵית-הַסֵּפֶר,

אוּלַי יִכְתֹּב עַל כֶּךָ בְּבוֹא-הַיּוֹם שִׁירִים יְפִים הַרְבֵּה יוֹתֵר. (ההדגשות שלי).

אלתרמן אמנם מנסח את התופעה כפרדוקס : דווקא העברית כבסיס התחייה היא שאפשרה את קיבוצם יחד של אותם יהודים שאינם דוברים עברית אלא דוברים בשבעים לשון. אולם הדברים כשלעצמם עולים בקנה אחד עם מה שיכתוב שנים מאוחר יותר בדרכים שונות על השפה העברית כבסיס לתחייה הלאומית וליצירת הלאום.

* *

מתוך התבוננות ביצירות שבהן נגע אלתרמן בשפה העברית בנושא, ניתן להבחין, כי בכפוף להשקפתו הציונית האדוקה ולאמונתו בזיקה ההדוקה שבין הלשון ללאום, בנה אלתרמן ביצירתו טיפין-טיפין את סיפור תולדותיה של העברית. תכליתו של הסיפור התולדי הזה להעיד בפני דובריה החדשים בני העליות השונות משנות השלושים ואילך, על קיימותה ורציפותה אצל יהודי כל הדורות ועל היותה השפה הלאומית "הטבעית". על-פי אותו נרטיב, המובלע ביצירות שזכרו כאן, שרידות זו של הלשון העברית, שעליה חזר אלתרמן והצביע, היא שהכשירה בעצם, לתפישתו, את הדרך להגשמת הלאומיות היהודית בארץ ישראל.

שני גלי העלייה הגדולים – זה של שנות השלושים וזה של ראשית שנות החמישים, אשר שינו לחלוטין את המאזן בין דוברי העברית לדוברי הלועזית בארץ ישראל, הציבו אתגר בפני אלתרמן ויחסו אל העברית כשפה הלאומית בארץ. אשר לגל המוקדם יותר – שם ניתן לאתר אצלו דאגה והתגייסות ביצירתו לשינוי פניה של המציאות הלשונית. אך בעקבות העלייה ההמונית של שנות החמישים התייצב אלתרמן בסופו של דבר דווקא במחנה המתון, שאינו נלחם מלחמת חורמה בעילגות הלשון של אלה מקרוב באו, וזאת - מתוך אמונה עזה ביכולת השפה לא רק להכיל את עילגות הלשון של דובריה החדשים בארץ ישראל, אלא אף להיבנות ממנה.

לאותה עברית עילגת של שווקים ופרוורים, העברית של העולים-זה-מקרוב-באו, מייחס אלתרמן בפירוש כוחות חיים גנוזים, העתידים להביא להתחדשותה של השפה ולהשבחתה.

בשאלת העברית כשפת הלאום ובסוגיית הדיבור העברי בארץ, שהעסיקו רבות את אלתרמן, הכריעה אפוא את הכף בשנות החמישים השקפתו הלאומית-ציונית. הצורך בעידוד העלייה לארץ ובקליטת יהודים רבים מכל התפוצות לאחר מלחמת העולם השנייה התגבר על עמדתו הטהרנית של אלתרמן כלפי הלשון העברית. אי לכך הוא מחבק אל חיקו ואל חיק העברית התקנית את העברית ה"פרוורית", העברית הלא-תקנית והפריפריאלית, ומכתיר אותה כתבלין נותן הטעם של הדיבור העברי המתחדש, כפי שהוא כותב בפנייתו הנרגשת לפרוור התוסס בשיר "שלושה שירים

בפרוור" (עיר היונה, 1957):

מעבְרִיתָד הַמִּתְחַנְחֶנֶת
וּמְפֹסֵקִיד הַדְּקִים
יִרְחֵב לִבּוֹ שֶׁל בְּנוֹת הַחֶמֶד
וְיִסְמְרוּ הַמְדַקְדְּקִים.

אֶתָּה וְלֹא כְּתָבִי הַחֲדָשׁ
וְלֹא שִׁירֵנו הַצְּמוּק
זֹרַעַ עַל לְשׁוֹן הַקֶּדֶשׁ
אֶת הַכְּמוֹן וְהַצְּמוּק.³⁶

³⁶ אלתרמן, "שלושה שירים בפרוור", עיר היונה, 1957 : 208.

נספחים

א. יצירות אלתרמן (בסדר כרונולוגי) שבהן מופיעים אזכורי השפה העברית

שנת פרסום	שם הספר	כותרת השיר
1936	רגעים א' (תרצ"ד-תרצ"ז)	"הלשון והשֵׁלֵט"
1936	רגעים א' (תרצ"ד-תרצ"ז)	"למלחמת הקמין והצירה"
1936	רגעים א' (תרצ"ד-תרצ"ז)	"לשוננו לעם"
1940	רגעים ב' (תרצ"ז-תש"ג)	"שבוע הלשון העברית"
1940	עיר היונה (1957)	"שלושה שירים בפרוך"
1951	הטור השביעי כרך ג' (1978)	"תקציב מעשי, או האוצר וסעיף התרבות"
1952	הטור השביעי כרך א'	"המחרשה הגדולה"
1954	הטור השביעי כרך ב'	"אלף המילים"
1957	הטור השביעי כרך ב'	"ספר משליו של המכונה בר-אבא"
1957	עיר היונה	"שירים על רעות הרוח" ט'
1957	עיר היונה	"נספח לשיר צלמי פנים"
1957	עיר היונה	"מחברות עמנואל"
1957	עיר היונה	"השומע עברית"
1958	הטור השביעי כרך ב'	"ביד לשון"
1958	ספר התיבה המזמרת	"אנשי עלייה שנייה"
1958	ספר התיבה המזמרת	"הקרב על גרנדה"
1958	הטור השביעי כרך ב'	"למורי ישראל בוועידתם"
1960	הטור השביעי כרך ב'	"דוד לוין"
1960	הטור השביעי כרך ב'	"שלוסקי בבוקר השישים"
1961	הטור השביעי כרך ב'	"עם יעקב הורוביץ"
1965	חגיגת קיץ	"שוק הפירות" י"ב, י"ג

**ב. רשימת יצירות אלתרמן שבהן אזכורים של תחנות שימור העברית
(עפ"י סדר כרונולוגי היסטורי)**

- **עברית מקראית:** "שוק הפירות" ח' (חגיגת קיץ)
- **עברית של ימה"ב:** "הקרב על גרנדה" (ספר התיבה המזמרת)
- **עברית רנסנסית:** "מחברות עמנואל" (עיר היונה)
- **עברית של תקופת ההשכלה:** "שבוע הלשון העברית" (רגעים)
- **עברית של תקופת ההשכלה:** "שלושה שירים בפרוור" (עיר היונה)
- **עברית של תקופת התחייה:** "דוד לוי" (הטור השביעי)
- **עברית של תקופת התחייה:** "למורי ישראל בוועידתם" (הטור השביעי)
- **עברית חדשה:** "ביד לשון" (הטור השביעי)
- **עברית חדשה:** "אלף המילים" (הטור השביעי)

ג. רשימת יצירות אלתרמן שבהן אזכורים של החייאת הדיבור העברי

- "ביד לשון" [על אליעזר בן-יהודה] (הטור השביעי)
- "למורי ישראל בוועידתם" (הטור השביעי)
- "אנשי עלייה שנייה" (ספר התיבה המזמרת)
- "שלונסקי בבוקר השישים" (הטור השביעי)
- "עם יעקב הורוביץ" (הטור השביעי)
- "הלשון והשלט" (רגעים א')
- "שבוע הלשון העברית" (רגעים ב')
- "שלושה שירים בפרוור" (עיר היונה)
- "שירים על רעות הרוח" ט' (עיר היונה)
- "אלף המילים" (הטור השביעי)
- "ועוד אמרו האותיות" (חגיגת קיץ)

ביבליוגרפיה

- אלתרמן נתן, "סוד המרכאות הכפולות", **במעגל**, 1971, עמ' 27-31.
- בן-יהודה אליעזר, **החלום ושברו**, [1917-1918] ירושלים, מוסד ביאליק, 1978.
- דורמן מנחם [עורך], **בין המשורר למדינאי, בן-גוריון ואלתרמן בשיר ובאגרת**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986.
- הובסבאום אריק, **לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה**, הוצאת רסלינג, 2006.
- ורסס שמואל, "דרכי הסיפור של אברהם מאפו ב"אהבת ציון", **סיפור ושורשו**, הוצאת אגודת הסופרים העברים בישראל ליד הוצאת "מסדה" בע"מ, רמת גן, 1971, עמ' 46-59.
- לאור דן, "נתן אלתרמן בימי פרשת לבון", **אלתרמן ויצירתו: דברים ומחקרים**, ערכו מנחם דורמן ואהרן קומס, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מוסד אלתרמן, 1989, עמ' 89-130.
- לנג יוסף, **דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2008.
- פיכמן יעקב, "אברהם מאפו, חייו ויצירתו", **כל כתבי מאפו**, הוצאת דביר, תל אביב, תשכ"ד, עמ' XXIII - III.
- שמיר זיוה, "התנצלות המחבר על מצבו של האמן בעתות מלחמה", עיון במחזור "שירים על רעות הרוח", **על עת ועל אתר – פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן**, 1999: 127-152.